

Черемнова Антоніна Іванівна,

кандидат юридичних наук, доцент, вчений секретар
Одеського науково-дослідного інституту
судових експертиз Міністерства юстиції України
ORCID ID: 0000-0002-0221-6337

Чернов Олександр Віталійович,

доктор філософії, доцент кафедри криміналістики,
детективної та оперативно-розшукової діяльності
Національного університету
«Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0009-0002-6038-9479

Мурашко Анастасія Сергіївна,

асистент кафедри криміналістики,
детективної та оперативно-розшукової діяльності
Національного університету
«Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0002-4114-2377

КОМПЛЕКСНЕ ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ СУДОВО-МЕДИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ПРИ ВИЯВЛЕННІ, ДОКУМЕНТУВАННІ ТА РОЗКРИТТІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ВЧИНЕНИХ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

COMPREHENSIVE USE OF FORENSIC EXAMINATION RESULTS IN DETECTING, DOCUMENTING AND SOLVING CRIMINAL OFFENCES COMMITTED DURING THE ARMED CONFLICT

Анотація. У сучасних умовах збройної агресії проти України особливого значення набуває ефективне виявлення, документування та розкриття кримінальних правопорушень, учинених у період воєнного конфлікту. Зростання кількості загиблих, серед яких як військові, так і цивільні особи, зумовлює потребу в якісному проведенні судово-медичних експертиз як одного з ключових інструментів кримінального провадження. У цій науковій роботі розглянуто питання комплексного використання результатів судово-медичної експертизи в розслідуванні кримінальних правопорушень, зокрема умисних убивств, тортур, зґвалтувань, масових страт та інших порушень міжнародного гуманітарного права, що належать до категорії воєнних злочинів.

Судово-медична експертиза в умовах збройного конфлікту не лише виконує традиційну функцію встановлення причин смерті, механізмів тілесних ушкоджень або часу настання смерті, а й бере активну участь у формуванні доказової бази, яка має значення для правової кваліфікації дій винних осіб та притягнення їх до відповідальності на національному або міжнародному рівні. Особливої ваги набуває співпраця судово-медичних експертів із працівниками правоохоронних органів, прокурорами, військовими та фахівцями з міжнародного гуманітарного права, що дає змогу забезпечити всебічне, повне й неупереджене розслідування.

Аналізується практика ідентифікації тіл у випадках масових поховань, коли виникає потреба у використанні методів ДНК-експертизи, антропологічних і судово-одонтологічних досліджень, а також методів реконструкції подій на підставі тілесних ушкоджень. Особливу увагу приділено проблемам, які виникають під час проведення експертиз у польових умовах, зокрема в умовах обмеженого доступу до місць подій, браку обладнання, нестачі фахівців і ризиків для життя експертів.

Також розглядаються міжнародні стандарти, зокрема Керівні принципи ООН щодо ексгумації та ідентифікації тіл, Стамбульський протокол, Протокол Мін'юсту України та МОЗ України про порядок проведення судово-медичних експертиз тіл у зв'язку з воєнними злочинами. Зазначається, що дотримання цих стандартів є критично важливим для забезпечення легітимності та прийнятності результатів експертизи в міжнародних судах, як-от Міжнародний кримінальний суд.

У статті також акцентовано увагу на необхідності міждисциплінарного підходу до фіксації злочинів: важливо не лише фіксувати фактичні обставини смерті чи насильства, а й контекст їх вчинення, що має значення для визнання певного діяння як воєнного злочину, злочину проти людяності або геноциду. Визначено потенціал судово-медичних даних для аналізу системності, повторюваності та планування насильницьких дій проти мирного населення, що важливо для встановлення командної відповідальності.

У підсумку робиться висновок про те, що комплексне використання результатів судово-медичної експертизи в умовах збройного конфлікту є необхідною передумовою якісного досудового розслідування, ефективного документування злочинів і реалізації принципу невідворотності покарання. Розроблення єдиної міжвідомчої стратегії дій, забезпечення належної технічної бази, навчання експертів і стандартизація процедур мають стати основою для ефективного реагування на злочини, вчинені в умовах війни.

Ключові слова: судово-медична експертиза, збройний конфлікт, кримінальне правопорушення, встановлення причини смерті, масові поховання, воєнні злочини, документування, ідентифікація загиблих, міжнародні стандарти, доказова база.

Abstract. In the current context of armed aggression against Ukraine, the effective detection, documentation and disclosure of criminal offences committed during the military conflict is of particular importance. The growing number of deaths, including both military and civilians, necessitates high-quality forensic examinations as one of the key tools of criminal proceedings. This research paper addresses the issue of the integrated use of forensic medical examination results in the investigation of criminal offences, including premeditated murder, torture, rape, mass executions and other violations of international humanitarian law that fall under the category of war crimes.

In the context of armed conflict, forensic medical examination performs not only the traditional function of establishing the cause of death, mechanisms of bodily injury or time of death, but also actively participates in the formation of the evidence base that is important for the legal qualification of the actions of perpetrators and bringing them to justice at the national or international level. Of particular importance is the cooperation of forensic experts with law enforcement officials, prosecutors, military officers and experts in international humanitarian law, which allows for a comprehensive, complete and impartial investigation.

The article analyses the practice of body identification in cases of mass graves, when there is a need to use DNA examination methods, anthropological and forensic dentistry research, as well as methods of reconstructing events based on bodily injuries. Particular attention is paid to the problems that arise when conducting examinations in the field, in particular in conditions of limited access to the sites of events, lack of equipment, shortage of specialists and risks to the lives of experts.

International standards are also considered, in particular the UN Guidelines on the Exhumation and Identification of Bodies, the Istanbul Protocol, the Protocol of the Ministry of Justice of Ukraine and the Ministry of Health of Ukraine on the Procedure for Forensic Examination of Bodies in Connection with War Crimes. It is noted that compliance with these standards is critical

to ensuring the legitimacy and admissibility of examination results in international courts, such as the International Criminal Court.

The article also emphasises the need for an interdisciplinary approach to recording crimes: it is important not only to record the actual circumstances of death or violence, but also the context of their commission, which is important for the recognition of a particular act as a war crime, crime against humanity or genocide. The potential of forensic data for analysing the systematic nature, recurrence and planning of violent acts against civilians, which is important for establishing command responsibility, is determined.

The author concludes that the comprehensive use of forensic medical examination results in the context of armed conflict is a prerequisite for a high-quality pre-trial investigation, effective documentation of crimes and implementation of the principle of inevitability of punishment. The development of a unified interagency strategy, provision of an adequate technical base, training of experts and standardisation of procedures should form the basis for an effective response to crimes committed in the context of war.

Key words: forensic medical examination, armed conflict, criminal offence, determination of the cause of death, mass graves, war crimes, documentation, identification of the dead, international standards, evidence base.

Застосування спеціальних знань у процесі досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень має особливе значення для забезпечення ефективності розслідування кримінального провадження. У низці випадків саме результати використання таких знань визначають не лише тактичні, а й стратегічні напрями розслідування, сприяють побудові логічно-обґрунтованої версії подій, належній кваліфікації діянь та прийняттю обґрунтованих процесуальних рішень. Крім того, вони відіграють ключову роль у формуванні повної, достовірної та допустимої доказової бази, що, зі свого боку, забезпечує реалізацію основної мети кримінального провадження – встановлення істини у справі, притягнення винних до кримінальної відповідальності, відновлення справедливості й утвердження принципу верховенства права.

Особливої актуальності набуває використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, учинених у контексті збройного конфлікту, які за своїм характером належать до категорії воєнних злочинів. Ведення широкомасштабних бойових дій на території України створило безпрецедентні виклики для органів досудового розслідування, зокрема в частині виявлення, фіксації, дослідження та правової оцінки злочинних діянь, що часто супроводжуються численними жертвами серед цивільного населення, руйнуванням інфраструктури, масовими похованнями, актами тортур і насильства.

До повномасштабного вторгнення країни-агресора в Україну національна правова система фактично не мала розвиненої практики щодо розслідування воєнних злочинів і притягнення до відповідальності винних осіб за їх вчинення. Тож відзначалася і відсутність належної науково-методичної бази для криміналістичного забезпечення розслідування такого роду злочинів. У зв'язку із цим постала нагальна потреба в розробленні та впровадженні нових підходів

до використання спеціальних знань, зокрема в галузі судової медицини, криміналістики, військової психології, міжнародного гуманітарного права та інших суміжних наук. Комплексне залучення фахівців різного профілю дає змогу не лише ідентифікувати жертв та встановити причини смерті, а й виявити ознаки злочинів проти людяності, тортур, сексуального насильства, що є об'єктами уваги міжнародних кримінальних інституцій.

Використання спеціальних знань у сфері досудового розслідування воєнних злочинів перетворюється з факультативного елементу на критично важливий компонент доказового процесу, від ефективності якого залежить не лише успіх конкретного провадження, а й утвердження міжнародно-правової відповідальності за злочини, вчинені під час збройного конфлікту.

На тлі повномасштабної збройної агресії проти України, яка зумовила тривалий воєнний стан, постала критична проблема недостатньої готовності системи цивільної судово-медичної експертизи України до функціонування в умовах масової загибелі людей. Цивільні судово-медичні установи України (далі – ЦСМУ) виявилися не лише технічно, але й організаційно невідповідними до викликів, що супроводжують збройний конфлікт, зокрема в контексті необхідності оперативного та масового судово-медичного обстеження тіл загиблих. Особливої актуальності ця проблема набула після ліквідації 28 листопада 2013 року Центру судових експертиз Міністерства оборони України (ЦСЕ МОУ), у якому проходили службу спеціально підготовлені військові судово-медичні експерти.

Після згорання діяльності ЦСЕ МОУ вся функціональна та процесуальна відповідальність за проведення експертиз, необхідних для потреб військових правоохоронних і слідчих органів, лягла на плечі цивільних судово-медичних установ, підпорядкованих Міністерству охорони здоров'я України. Проте в сучасних умовах масового надходження тіл загиблих до моргів ці установи не мають ані достатнього кадрового забезпечення, ані матеріально-технічної спроможності для належного та своєчасного виконання покладених функцій. Значне навантаження, відсутність чітких інструкцій, а також ситуації, коли родичі не можуть або не бажають забрати тіла через вимушене переміщення або евакуацію, лише загострюють ситуацію, призводячи до колапсу функціонування окремих судово-медичних закладів.

Крім цього, в установах судово-медичної експертизи досі не розроблено єдиної уніфікованої методики оперативного розрахунку необхідних людських ресурсів, технічного забезпечення й обсягів експертних досліджень залежно від масштабів бойових дій або кількості загиблих. Такий прорахунок свідчить про відсутність системної підготовки до роботи в умовах надзвичайних ситуацій. Практика останніх років чітко продемонструвала, що територіальні бюро судово-медичної експертизи не здатні самотійно впоратись із масовим потоком

експертних завдань без залучення підкріплення з інших регіонів, що створює додаткове навантаження на вже обмежені ресурси.

Нормативно-правове регулювання в цій сфері також залишається фрагментарним і застарілим. Зокрема, в наказі МОЗ України № 6 від 17.01.1995 «Про розвиток і вдосконалення судово-медичної служби України» та в Законі України «Про судову експертизу» відсутні положення, що стосуються організації, функціонування та мобілізації судово-медичних установ у період особливих загроз, як-от війна, масові катастрофи чи техногенні аварії. Це свідчить про відсутність комплексної державної політики у сфері кризового реагування в межах системи судово-медичної експертизи.

Ще одним критичним недоліком є майже повна відсутність навчально-тренувальних заходів для судово-медичних експертів, які могли б забезпечити їхню готовність до дій у надзвичайних ситуаціях. З моменту проголошення незалежності України більшість керівників експертних установ жодного разу не ініціювали або не реалізовували плани підвищення професійної готовності персоналу до роботи в екстремальних умовах. Не функціонує також система раннього попередження та мобілізації ресурсів судово-медичної служби, що унеможлиблює її оперативне реагування в разі виникнення кризової ситуації.

У цьому контексті особливо гостро постає потреба в розробленні чітких інструктивно-методичних матеріалів щодо проведення судово-медичного огляду тіл загиблих (померлих) без розтину, що є особливо актуальним в умовах обмеженого часу, нестачі експертів, відсутності належних умов для розтину або небезпеки перебування на місці події. Такий підхід дав би можливість оптимізувати навантаження на експертів, скоротити час ідентифікації загиблих і забезпечити виконання основних завдань кримінального провадження навіть в умовах бойових дій.

Ефективність функціонування судово-медичних установ в умовах воєнного стану, надзвичайного чи кризового періоду безпосередньо залежить від рівня їхньої готовності до швидкого реагування, чіткої координації дій, мобільності персоналу та наявності ресурсів. Безсистемність, нормативна прогалина й кадровий дефіцит потребують невідкладного вирішення через реорганізацію, оновлення законодавства, створення кризових підрозділів судово-медичної експертизи, розробку алгоритмів дій на випадок надзвичайних ситуацій і регулярне проведення тренувань на всіх рівнях судово-експертної системи.

Використання криміналістичних знань у процесі розслідування воєнних злочинів охоплює широкий спектр напрямів, що забезпечують системний і науково обґрунтований підхід до виявлення, фіксації, дослідження та доведення фактів кримінально протиправної поведінки в умовах збройного конфлікту. Застосування таких знань розпочинається ще на етапі організації кримінального провадження: зокрема, під час розробки стратегічного та тактичного плану розслідування, формування й висунення робочих версій, аналізу вихідних слідчих

ситуацій, вибору оптимальної методики розслідування, а також визначення обсягів, характеру та доцільності залучення відповідних сил, засобів, ресурсів і фахівців з різних галузей знань.

Криміналістичні знання є необхідними для забезпечення скоординованої діяльності слідчих груп, а також ефективного виконання окремих слідчих (розшукових) дій. Ідеться, зокрема, про організацію і проведення огляду місця події, у тому числі місць масових поховань; ексгумацію тіл загиблих осіб; пред'явлення осіб чи об'єктів для впізнання; допити потерпілих, свідків, очевидців подій. Знання криміналістики дають змогу не лише підвищити результативність таких дій, але й забезпечити їх процесуальну чистоту та доказову вагу.

Окремий блок становить використання техніко-криміналістичних засобів для виявлення, фіксації та вилучення слідів злочинної діяльності, а саме слідів вогнепальних ушкоджень, наслідків застосування вибухових пристроїв, динаміки траєкторій, термічних і механічних впливів, нашарувань, контактних слідів, речовин хімічного або біологічного походження. Особливої уваги потребує правильна процедура виявлення, документування, фіксації та пакування речових доказів і біологічних зразків, що надалі можуть бути використані в судовому провадженні.

Криміналістичні знання забезпечують правильне відібрання й оформлення порівняльних зразків, формування додатків до протоколів слідчих (розшукових) дій, проведення фото- та відеофіксації, що дає змогу зберегти сліди та докази у вигляді, придатному для судового розгляду. У сучасних умовах вагому роль відіграє також участь криміналістів у підготовці до експертних досліджень, що проводяться в межах судово-експертної діяльності. Це стосується як традиційних експертиз – балістичних, трасологічних, вибухотехнічних, матеріалознавчих, біологічних, хімічних, пожежотехнічних, так і сучасних напрямів, як-от експертиза відеозаписів, цифрових носіїв інформації, а також проведення комплексних експертиз із залученням міждисциплінарної команди спеціалістів [1].

Крім того, важливим напрямом є криміналістичне забезпечення аналітичної та інформаційно-дослідницької діяльності. Це передбачає систематизацію, класифікацію, узагальнення, порівняльний аналіз зібраної інформації, а також роботу з великими базами даних, що можуть містити відомості про події, причетних осіб, типові механізми вчинення воєнних злочинів, зброю та інші важливі елементи. Особливого значення набуває робота з відкритими цифровими джерелами інформації (OSINT), яка потребує високого рівня криміналістичної підготовки для оцінки автентичності, надійності та процесуальної значущості таких даних. У комплексі вказані напрями дають можливість реалізувати потенціал криміналістики як прикладної науки, що є необхідною для встановлення істини в умовах розслідування особливо складних, масштабних і міжнародно значущих злочинів, до яких належать воєнні злочини.

Проблематика документування випадків жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням в умовах збройного конфлікту супроводжується рядом істотних викликів для органів досудового розслідування. Ці виклики обумовлюють потребу в застосуванні спеціальних знань на різних етапах кримінального провадження – від огляду місця події до судового розгляду. Найбільш розповсюдженим та, без перебільшення, ключовим інструментом реалізації таких знань є судова експертиза, без якої, як засвідчує слідча практика, не обходиться практично жодне кримінальне провадження у справах про воєнні злочини.

Аналіз практики розслідування злочинів, пов'язаних із порушенням гуманітарного права, свідчить, що в переважній більшості випадків першочергове значення має призначення судово-медичної експертизи. Це є цілком логічним і закономірним, адже способи вчинення таких кримінальних правопорушень зазвичай супроводжуються спричиненням фізичних страждань, тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, або навіть смертю потерпілих. Відповідно до частини 2 статті 242 Кримінального процесуального кодексу України, призначення судово-медичної експертизи є обов'язковим у разі необхідності встановлення причин смерті особи, а також характеру й ступеня тяжкості тілесних ушкоджень [2].

У межах судово-медичної експертизи проводяться такі основні види досліджень:

- 1) експертиза трупів – у випадках насильницької смерті або за наявності обґрунтованої підозри щодо насильства;
- 2) експертиза потерпілих, підозрюваних та інших осіб – з метою встановлення наявності тілесних ушкоджень, їхньої локалізації, механізму утворення та давності;
- 3) експертиза речових доказів – як-от одяг із пошкодженнями, біологічні сліди, знаряддя вчинення злочину;
- 4) експертиза за матеріалами кримінальних проваджень – коли труп не вилучено або потерпілий відсутній, але є інші джерела інформації (медична документація, фото- та відеозаписи, показання свідків тощо) [3].

З метою глибшого розкриття механізму спричинення тілесних ушкоджень може призначатися додаткова судово-медична експертиза, що передбачає проведення повторного аналізу з урахуванням нових обставин або додаткових матеріалів. Окремим різновидом є судово-медична експертиза механізму утворення тілесних ушкоджень, яка проводиться на підставі протоколів допиту потерпілого, підозрюваного, а також результатів слідчого експерименту, проведеного з кожною із цих осіб окремо. Така експертиза дає змогу з високою точністю відтворити обставини, за яких могли бути спричинені ті чи інші ушкодження, та оцінити достовірність свідчень учасників провадження.

Таким чином, судово-медична експертиза виступає не лише важливим доказовим інструментом, а й джерелом об'єктивної інформації, що дає можливість підтвердити або спростувати заявлені факти жорстокого поводження, тортур, нелюдського або принизливого поводження, і тим самим відіграє ключову роль у кваліфікації діянь як воєнних злочинів. Її результати мають критичне значення для встановлення істини у справі та реалізації принципу невідворотності покарання за порушення міжнародного гуманітарного права.

У процесі розслідування злочинів, пов'язаних зі збройною агресією, судово-медична експертиза відіграє ключову роль у встановленні обставин смерті або тілесного ушкодження. Однією з основних форм такої експертизи є дослідження трупів жертв, під час якого експертами вирішується низка важливих, а іноді й визначальних для кримінального провадження питань.

Передусім судово-медичні експерти встановлюють орієнтовний час настання смерті з огляду на зміни, що відбулися в організмі після її настання (трупні явища: охолодження, трупні плями, трупне залякання, гнилісні зміни тощо). Також визначається причина смерті, яка може бути як безпосередньою (наприклад, масивна крововтрата), так і основною (наприклад, поранення життєво важливих органів).

Наступним важливим етапом є виявлення тілесних ушкоджень на тілі загиблого, а також характеристика їх виду (різані, рублені, колоті, вогнепальні, тупі травми тощо), локалізації, кількості, розмірів та глибини. Особливу увагу приділяють визначенню механізму утворення ушкоджень, тобто з'ясуванню, який саме вид фізичного впливу їх спричинив: механічний, термічний, хімічний або комбінований. Одночасно експерти встановлюють тип і властивості знаряддя травмування – його розміри, масу, форму й інші індивідуальні особливості, які можуть бути використані для ідентифікації предмета або знаряддя злочину.

Особливо важливим є з'ясування того, яке конкретне ушкодження або їх сукупність стали фатальними, тобто безпосередньо спричинили смерть потерпілого. Це дає змогу встановити причинно-наслідковий зв'язок між діями правопорушника і настанням смерті. Також експерт оцінює, чи відповідають виявлені пошкодження обставинам, зазначеним у матеріалах кримінального провадження (наприклад, у постанові про призначення експертизи або в показаннях свідків).

Крім того, під час дослідження тіла можуть бути виявлені ознаки переміщення трупа після заподіяння ушкоджень, що свідчить про спроби приховати злочин або змінити його слідову картину. Визначається і середовище, у якому перебував труп (вода, повітря, ґрунт, закриті приміщення), а також тривалість перебування в цьому середовищі, що дає змогу уточнити місце і час злочину.

Окрему увагу приділяють ушкодженням, спричиненим вогнепальною зброєю. У такому разі експерти визначають місця входу та виходу куль, напрямок

ранового каналу, а також оцінюють відстань пострілу на підставі слідів продуктів пострілу (гар, обвуглення, розрив тканин, сліди пороху) [4].

У випадках, коли об'єктом дослідження є жива потерпіла особа, зокрема у справах про насильницькі злочини, перелік питань також є вкрай обширним. Насамперед з'ясовується, чи наявні на тілі потерпілої сліди насильства, характерні для згвалтування або сексуального посягання: синці, садна, розриви, набряки, крововиливи тощо. Оцінюється також ступінь тяжкості тілесних ушкоджень (легкі, середні, тяжкі) згідно з відповідною методикою, затвердженою Міністерством охорони здоров'я України.

Детально аналізуються характер і механізм спричинення ушкоджень – чи це результат удару тупим предметом, порізів, опіків, удушення тощо. Експерт встановлює послідовність нанесення тілесних ушкоджень, їх давність, тобто час, коли вони могли бути завдані, та співвідносить ці дані з поясненнями потерпілої або з обставинами, викладеними в кримінальному провадженні. Важливо також визначити, яким предметом було спричинено ушкодження, чи можливо ідентифікувати його за ознаками (наприклад, за формою відбитка, глибиною рани, особливостями країв).

У разі дослідження сексуального насильства встановлюється, чи є пошкодження статевих органів, чи порушена їх цілісність, а також чи виявлені біологічні сліди (сперма, слина, сліди шкіри нападника), які можуть бути використані для подальшої ідентифікації особи правопорушника за допомогою генетичної експертизи.

Окремим напрямом судово-медичного дослідження є експертиза речових доказів біологічного походження. У таких випадках вирішуються питання щодо природи виявлених біологічних слідів – чи належать вони людині чи тварині. Якщо встановлено, що сліди людського походження, проводиться визначення групової належності крові за системами АВО, резус-фактором тощо. Також встановлюється, кому з учасників кримінального провадження можуть належати ці сліди, що потребує надання зразків для порівняння. Особливо важливо визначити, чи придатні виявлені сліди для проведення молекулярно-генетичної (ДНК) експертизи, адже саме вона найчастіше дає змогу ідентифікувати конкретну особу – як потерпілого, так і правопорушника.

Знання у сфері судової медицини мають надзвичайно широке застосування під час розслідування воєнних злочинів, зокрема тих, що пов'язані з жорстоким поводженням із військовополоненими та цивільним населенням. При цьому використання судово-медичних знань не обмежується лише проведенням судово-медичної експертизи – вони активно застосовуються на різних етапах кримінального провадження, як у слідчій, так і в процесуальній діяльності.

По-перше, фахівці в галузі судової медицини залучаються для надання методичної та консультаційної допомоги слідчому, прокурору під час огляду

тіл загиблих безпосередньо на місці події. Це передбачає точне документування тілесних ушкоджень, вогнепальних поранень, опіків, ознак катувань, а також інших патологічних змін, із застосуванням правильної медичної термінології та з урахуванням анатомічних особливостей людського тіла. Такий підхід забезпечує не лише об'єктивність і повноту слідчих дій, але й можливість подальшої коректної інтерпретації експертних висновків у судовому процесі.

По-друге, експерти беруть участь у проведенні ексгумацій тіл загиблих, зокрема в межах розкопок масових поховань (так званих братських могил). У цих випадках знання судової медицини дають змогу точно ідентифікувати тіла, виявити характер завданих травм, оцінити давність настання смерті, а також встановити ознаки насильницької смерті, включно з катуваннями, вогнепальними або вибуховими пораненнями.

Третім ключовим напрямом є проведення повноцінних судово-медичних експертиз трупів (аутопсій). Під час таких досліджень визначаються причина смерті, тривалість післясмертного періоду, механізм та інструмент спричинення тілесних ушкоджень, їхня локалізація, форма, розміри, кількість, напрямок нанесення. Ці дані критично важливі для встановлення обставин злочину, особливо якщо є підстави вважати, що смерть настала внаслідок застосування надмірного насильства або катувань.

Окремим напрямом роботи є проведення експертиз у справах про сексуальне насильство, яке часто супроводжує збройні конфлікти. У таких випадках судово-медичні фахівці здійснюють дослідження тілесних ушкоджень статевих органів, виявлення слідів сперми, слини, епітеліальних клітин, а також проводять генетичну ідентифікацію біологічних зразків. Додатково можуть проводитися комплексні експертизи – токсикологічні, медико-криміналістичні, гістологічні – для виявлення ознак застосування хімічної зброї, отруєнь, впливу отруйних речовин чи бойових агентів, які можуть використовуватись у збройних конфліктах.

Значну роль відіграє судово-медична експертиза у процесі ідентифікації осіб за останками. У таких випадках застосовуються антропологічні, одонтологічні (зубні), ДНК-методи досліджень для встановлення особи загиблого, що особливо актуально в разі масових захоронень, значного пошкодження тіл або розкладу тканин. Водночас слід відзначити, що «українське законодавство зосередилося на створенні умов для ідентифікації за рахунок ДНК-профілювання декількох категорій осіб, зокрема: професійна діяльність яких пов'язана із реальною небезпекою для життя та здоров'я або участю у бойових діях; які причетні до вчинення ряду визначених законодавцем тяжких та особливо тяжких кримінальних правопорушень; невпізнаних трупів та неідентифікованих зразків біологічного походження, виявлених в рамках кримінального провадження; зниклих безвісти осіб, чиї біологічні зразки було надано членами родини або

відібрано до моменту їх зникнення; які з певних об'єктивних причин (захворювання, вікові зміни, що вплинули на пам'ять) не можуть повідомити інформацію про себе. Усі інші громадяни України мають право добровільно звернутися до уповноважених органів задля реєстрації геномної інформації» [6, с. 88–89].

Ще одним важливим напрямом є участь судово-медичних фахівців у проведенні медичних оглядів живих осіб (освідувань) для отримання біологічних зразків. Це може бути необхідно в справах про зґвалтування, а також у випадках, коли є підозра на отруєння або ураження отруйними речовинами, які могли бути застосовані під час бойових дій або внаслідок забруднення довкілля. Такі обставини потребують залучення експертів для правильної інтерпретації симптомів та лабораторних показників.

Нарешті, у виключних випадках судово-медичні експерти можуть бути залучені до допиту неповнолітніх осіб, які стали жертвами або свідками насильства. Їхня участь дає можливість забезпечити етичне і психологічно грамотне поводження з дитиною, а також кваліфіковано оцінити можливі ознаки фізичного чи сексуального насильства.

У період воєнного стану, коли країна стикається з масштабними втратами серед цивільного населення, військовослужбовців, а також осіб, які опинилися в умовах збройного конфлікту, надзвичайно гостро постає проблема організації належної судово-медичної експертизи та ідентифікації тіл загиблих. Особливо складною ця ситуація стає у випадках масових смертей, спричинених бойовими діями, обстрілами, катуваннями, руйнуванням інфраструктури, у тому числі медичних закладів, а також обмеженням доступу до місць поховань. У таких умовах потрібно створити ефективну систему, яка б дала можливість забезпечити чіткий порядок проведення судово-медичних досліджень, уникнути хаотичних дій і перевантаження судово-медичних установ, а також дотримуватись етичних і правових стандартів щодо поводження з тілами загиблих осіб.

Одним із ключових завдань є створення відповідної інфраструктури, яка б дала змогу оперативно, організовано та поетапно здійснювати фіксацію тіл, визначення обставин смерті, її причин, а також забезпечення ідентифікації та передачі тіл родичам або уповноваженим органам для подальшого поховання. Доцільно передбачити створення спеціалізованих структурних підрозділів, які функціонуватимуть у складі бюро судово-медичної експертизи або у вигляді автономних мобільних підрозділів, здатних працювати в польових умовах. Такі підрозділи можуть мати: приймально-сортувальні відділення, секції попереднього зовнішнього огляду тіл без обов'язкового розтину, підрозділи для здійснення ідентифікації особи за зовнішніми ознаками, елементами одягу, особистими речами, супровідними документами, а також спеціалізовані групи для передачі тіл представникам громад чи родичам із метою поховання. Усі ці структури мають бути забезпечені необхідним обладнанням, технічними

засобами, медико-криміналістичними наборами та транспортом для переміщення тіл і документів.

Кожен підрозділ повинен бути укомплектований кваліфікованими кадрами: судово-медичними експертами, техніками, працівниками правоохоронних органів, фахівцями з ідентифікації, а також адміністративним і допоміжним персоналом. Крім того, до роботи можуть залучатися психологи, соціальні працівники, військовослужбовці, капелани та волонтери, які сприятимуть зменшенню психологічного навантаження на рідних загиблих і забезпеченню гуманного ставлення до тіл.

З метою запобігання перевантаженню моргів доцільно впровадити чітку систему сортування тіл. У періоди активних бойових дій, коли на бюро судово-медичної експертизи одночасно надходить велика кількість тіл, украй важливо забезпечити їх швидке сортування для подальшого дослідження та фіксації. Зокрема, варто враховувати не лише наявність або відсутність ознак насильницької смерті, але й вік загиблого, характер зовнішніх ушкоджень, стадію гниття, загальну збереженість тіла. Такий підхід дасть змогу мінімізувати час на приймання тіл, забезпечить їх облік та ефективне розподілення між групами фахівців для подальшої експертизи.

Пропонується впровадити таку систему класифікації трупів на групи. Перша група – це тіла дітей та підлітків віком до 18 років, на яких не виявлено ознак насильницької смерті. Особливу увагу слід приділяти саме дітям, оскільки вони є особливо вразливою категорією, а обставини їх загибелі часто викликають значний суспільний резонанс. Друга група – тіла дорослих осіб віком від 19 до 65 років, смерть яких також не має явних ознак насильницького характеру. Третя група – це особи похилого віку (66 років і старші), померлі внаслідок ненасильницьких причин. Усі ці три групи потребують менш складного огляду, однак не менш ретельного документування, оскільки смерть могла настати внаслідок воєнно обумовлених умов життя: відсутності медичної допомоги, стресу, голоду чи евакуації. Четверта група – це тіла з незначними зовнішніми тілесними ушкодженнями, що не свідчать безпосередньо про насильницьку смерть, але можуть мати значення для встановлення обставин загибелі. П'ята група – тіла із чіткими ознаками насильницької смерті, як-от вогнепальні, колото-різані, рубані поранення, важкі черепно-мозкові травми. Шоста – особи, загиблі внаслідок механічної асфіксії: повішення, задушення тощо. Сьома – це тіла, що зазнали помірного або значного гниття, що ускладнює їх ідентифікацію та потребує окремого підходу до експертизи.

Для полегшення візуального орієнтування в зазначених категоріях тіл доцільно впровадити кольорове маркування: червоний колір – перша група, помаранчевий – друга, жовтий – третя, зелений – четверта, блакитний – п'ята, синій – шоста, фіолетовий – сьома [5]. Таке маркування дасть

змогу експертам і технічному персоналу швидко ідентифікувати категорію тіла, відповідно до якої здійснюється його документування, зберігання та дослідження.

Ще одним важливим аспектом є створення спрощеної, стандартизованої документації для фіксації результатів зовнішнього огляду тіл. У багатьох випадках судово-медичні експерти змушені працювати в умовах, коли відсутні електрика, мобільний зв'язок, засоби фотореєстрації. Тому важливо розробити бланки, до яких можна буде швидко внести ключові дані про тіло: стать, вік, характер ушкоджень, ознаки розкладу, загальні прикмети. Ці бланки мають бути диференційованими за групами тіл, з урахуванням особливостей дослідження в кожній категорії.

Запровадження зазначеної системи дасть можливість встановити чітку етапність у роботі судово-медичних установ, підвищити швидкість обробки тіл, поліпшити умови їх зберігання та транспортування, знизити ризики помилок у визначенні причин смерті та сприятиме збереженню доказів у кримінальних провадженнях. Крім того, така система сприятиме прозору й оперативному обліку загиблих, формуванню достовірної звітності перед МОЗ України, органами державної влади, правоохоронними органами та міжнародними гуманітарними структурами. У довготривалій перспективі це сприятиме не лише ефективному реагуванню на виклики війни, а й розвитку національної системи судово-медичної експертизи відповідно до міжнародних стандартів та гуманітарних вимог.

Підсумовуючи все вищевикладене, на підставі здійсненого аналізу можна сформулювати такі комплексні та ґрунтовні висновки:

По-перше, в умовах збройного конфлікту роль судово-медичної експертизи значно посилюється, адже вона не лише виконує традиційні функції щодо встановлення причин смерті, механізму утворення тілесних ушкоджень та часу настання смерті, але й набуває системного значення в процесі розслідування воєнних злочинів, злочинів проти людяності, жорстокого поводження із цивільним населенням і військовополоненими. Результати судово-медичних досліджень є критично важливими доказами в кримінальних провадженнях, пов'язаних із серйозними порушеннями міжнародного гуманітарного права.

По-друге, ефективність судово-медичної експертизи під час фіксації наслідків збройного конфлікту залежить від належної організації роботи спеціалізованих структур. Ідеться про необхідність створення приймально-сортувальних відділень, підрозділів для ідентифікації тіл і груп швидкого реагування, що здатні діяти в умовах обмеженого доступу до ресурсів, електроенергії та засобів фіксації. Така структура сприяє чіткому функціональному розподілу обов'язків між учасниками експертного процесу та мінімізує ризики хаотичних або неконтрольованих дій у критичних умовах.

По-третє, у зв'язку з масовим характером загибелі людей, обумовленим бойовими діями, потрібно впроваджувати системи швидкого сортування тіл, що дає змогу оперативно розподіляти об'єкти експертного дослідження відповідно до віку загиблих, характеру ушкоджень, ознак насильницької чи ненасильницької смерті, ступеня розкладу тощо. Запропонована система поділу на групи та їх кольорове маркування не лише забезпечує логістику, а й покращує внутрішній документообіг та організацію процесу в складних обставинах.

По-четверте, особливу важливість становить розробка спрощеної, стандартизованої документації для фіксації зовнішнього огляду тіл. В умовах, коли неможливо провести повноцінну фото- чи відеофіксацію, саме письмова документація набуває вагомого значення як процесуально допустимий доказ. Уніфіковані бланки дають можливість зберігати системність і об'єктивність у фіксації пошкоджень, сприяють подальшій верифікації фактів і використанню зібраної інформації як доказової бази в кримінальних провадженнях.

По-п'яте, комплексне використання судово-медичних знань не обмежується лише аутопсіями. До нього слід віднести також участь експертів під час ексгумацій, слідчих дій, візуального огляду тіл у місцях масових поховань, проведення ідентифікаційних, токсикологічних, біологічних, генетичних та інших комплексних експертиз. Така участь дає можливість створити повну картину обставин смерті, встановити жертву, з'ясувати способи вчинення злочину, а отже, забезпечити якісне документування доказів у справах про порушення законів і звичаїв війни.

По-шосте, в умовах воєнного стану судово-медична експертиза тісно взаємодіє з правоохоронними органами, міжнародними моніторинговими місіями, слідчими підрозділами, представниками військової прокуратури, спеціалізованих органів юстиції, а також гуманітарними організаціями. У цьому контексті експерти повинні бути не лише фахівцями вузького профілю, а й обізнаними з вимогами міжнародного кримінального та гуманітарного права, стандартами доказування та правами людини.

Таким чином, результати судово-медичної експертизи в період збройного конфлікту мають багатовекторне значення: вони є доказовою базою для кримінального переслідування воєнних злочинів, засобом гуманітарного реагування у вигляді ідентифікації жертв і передачі тіл рідним, а також джерелом об'єктивної статистичної інформації, необхідної для формування національної політики у сфері охорони здоров'я, прав людини та національної безпеки. Їх комплексне використання не лише дає можливість розкривати конкретні кримінальні правопорушення, а й забезпечує механізми міжнародного правосуддя щодо притягнення винних до відповідальності, а отже, сприяє встановленню історичної правди та справедливості для жертв війни.

Перелік використаних джерел:

1. Дуфенюк О. М. Розслідування воєнних злочинів: логістичні, криміналістичні та судово-медичні питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 369–374.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
3. Інструкція про проведення судово-медичної експертизи : наказ МОЗ України від 17.01.1995 № 6. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0254-95#Text>.
4. Розслідування воєнних злочинів і пов'язаних з війною кримінальних правопорушень: кримінально-правові, кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти : наук.-практ. посіб. [І. В. Глов'юк, О. М. Литвинов, Ю. В. Орлов та ін.]; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., члена-кор. НАПрН України В. В. Сокурєнка. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2023. 400 с.
5. Судово-медичний огляд трупів загиблих (померлих) осіб в умовах воєнного стану : метод. реком. / НМУ імені О. О. Богомольця. Київ, 2022. 22 с.
6. Гресь Ю. О., Чумак С. П. Особливості ідентифікації людських останків, виявлених у ході огляду місць масових поховань. *Правові новели*. 2024. № 22. Т. 2. С. 86–92. URL: http://legalnovels.in.ua/journal/22-2_2024/14.pdf.

References:

1. Dufeniuk, O.M. (2022). Rozsliduvannia voiennykh zlochyniv: lohistychni, kryminalistychni ta sudovo-medychni pytannia. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, 4, 369–374.
2. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
3. Instruktsiia pro provedennia sudovo-medychnoi ekspertyzy: nakaz MOZ Ukrainy vid 17.01.95 № 6. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0254-95#Text>.
4. Rozsliduvannia voiennykh zlochyniv i pov'iazanykh z viinoiu kryminalnykh pravoporushen: kryminalno-pravovi, kryminalni protsesualni ta kryminalistychni aspekty: nauk.-prakt. posib [I.V. Hloviuk, O.M. Lytvynov, Yu.V. Orlov ta in.]; za zah. red. d-ra yuryd. nauk, prof., chlena-kor. NAPrN Ukrainy V.V. Sokurenka. MVS Ukrainy, Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav. Kharkiv: KhNUVS, 2023. 400 p.
5. Sudovo-medychnyi ohliad trupiv zahyblykh (pomerlykh) osib v umovakh voiennoho stanu: metod. rekom. NMU imeni O.O. Bohomoltsia. Kyiv, 2022. 22 p.
6. Hres, Yu.O., Chumak, S.P. (2024). Osoblyvosti identyfikatsii liudskykh ostankiv, vyjavlenykh u khodi ohliadu mist masovykh pokhovan. *Pravovi novely*, 22 (2), 86–92. URL: http://legalnovels.in.ua/journal/22-2_2024/14.pdf.